

*Әбсадық, А.,
филология ғылымының докторы,
А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай
мемлекеттік университетінің профессоры,
Қостай қ. Қазақстан*

АЛАШТАНУШЫ ДИХАН ҚАМЗАБЕКҰЛЫ

Қазаққа Алашты қайта оралту, кеңінен таныту, насихаттау арқылы өзі де елге танылған тұлға – филология ғылымдарының докторы, ҚР Ұлттық Ғылым Академиясының корреспондент-мүшесі Дихан Қамзабекұлы. Ол – азаттықтың ақ таңы арқылы ортаға оралған Алаштану сынды ғылыми құбылыстың қалыптасуына ә дегеннен-ақ тікелей қатысып, ширек ғасырдан бері өзіндік ізденіс, табандылық, қажырлық көрсете қызмет етіп келе жатқан ғалым. Тәуелсіздік арқасында әу баста қоғамдық таным-санамызға баяғы тың көтеру ісіндей болып орныққан Алаштану ол кезде жастардың арасында, бүгінгі күнгідей іздеушісі мол емес, керісінше, жоқшыға зәру еді. Сол тұстағы жас буынның бауында жоқшының қатары аз болғанымен, тәуелсіздік рухымен қанаттанған, талабы мол бір топ жас өркен буын болды. Сол буынның бел ортасын Бауыржан Омар, Амантай Шәріп, Сұлтанхан Аққұлы сынды талантты жас зерттеушілер құрады. Олардың тәуелсіздік орнағаннан кейінгі құндылықтар өзгерген, экономикалық қиыншылықтар орын алған «тұманды» жылдар керуенінде жастық жалын отына орана жүзіп жазған еңбектері, зерттеушілік ізденістері, бүгінгі таңда өз жалғасын тауып, қазақ әдебиеттану ғылымының салмақты, сәулетті сарайының төрінен орын алып отыр. Әлқисса, Алаш қозғалысының тұтас бірнеше буыны қалдырған қымбат қазынаға жас буын өкілі Қамзабекұлы Дихан кен іздеген кеншідей «қазып» кірді, егін баптаған диханшыдай бейнетіне «төзіп, көнді». Соның нәтижесінде Алаштанудың әдебиет, руханият саласында ұзақ жылдар төккен еңбек пен тердің мәуелі жемісіндей болған сүбелі еңбектер жарияланды. Ғалым сиясынан шыққан сырлы, құнарлы ойлар, тың танымдар қазақ руханиятының кеңістігіндегі өз орнын тапты. Алаштануға араласқан уақытта Дихан Қамзабекұлы қылшылдаған жігіттік шақта еді. Жас жігітті ғылыми ізденіске баулыған, жол көрсеткен көрнекті ғалым, ұлағатты ұстаз Серік Қирабаев шәкіртінің жалындаған жастығын ескереді ме екен, әйтеуір, Алаш зиялыларының ішінде бар-жоғы отыз үш жас өмір сүріп, аз ғұмырдың ішінде артына мол шығармашылық мұра, елге қызмет көрсетудің үлгілі өне-гесін қалдырып кеткен Смағұл Садуақасовтың шығармашылығын зерделеу тақырыбын ұсынады. Еңбекқор жас жігіт бас-аяғы үш-төрт жылдың ішінде Алматы, Мәскеу, Қазан, Ташкент архивтерінің шаңын қағып жүріп кеңестік саясат сахнасында «оңшылуклонист», «ұлтшыл» деп қараланып, оның идеялары мен жақтастарына «садуақасовщина» деп үрке қарап, ақырында 1933 жылы Мәскеу ауруханасында жұмбақ жағдайда қайтыс болған Алаш арысының мұрасы туралы 1994 жылы Қазақ ССР-ы Ғылым Академиясының әдебиет және өнер институтында «Смағұл Садуақасовтың әдеби мұрасы» тақырыбына жазған диссертациялық жұмысын сәтті қорғап шығады. Осылайша, Алаштану саласында жаңа бір арна ашылады. Ал, енді сол ғылыми зерттеу арнадан қандай таным мен тағылым түзелді? Алдымен таным тұрғысынан сөз етейік. Алаштану «жабық тақырып» болып тұрғанда қазақ жұртының тұлғатану мәселелерінен мынадай тұстар жасырылынған еді. Атап айтқанда, қайраткерлік пен қаламгерлікті қатар (Алаш зиялыларының көрнекті тұлғаларының барлығы дерлік жұртына осылай қызмет етуге ұмтылды) ұстаған С.Садуақасұлы – қазақтың рухани қазынасына мол үлес қосқан тұлға.

1928 жылы одақ орталығы Мәскеуге инже-нерлік оқуға аттанғанға дейін ол ішінде романы, әңгімесі, драмалық шығармасы бар ірілі-ұсақты 7 кітап жазып шығарған. Мемлекеттік қызметте жүріп қазақ қаламгерлеріне ұдайы қамқорлық көрсеткен. Қазақ мемлекеттік театрын ұйымдастырып, Қазақ педагогика институтын ашуға мұрындық болған. Ал қайраткерлік қызметінің бастамасын Омбыдағы қазақ жастарының «Бірлік», «Жас азамат» атты бірлестіктерді ұйымдастыру сынды істерден бастаған ол кейіннен Қазақ

Автономиясының жастар одағына жетекшілік, Халық ағарту комиссары сынды үлкен мемлекеттік қызметтер атқарған. Қазақ баспасөзін қалыптастыруға өлшеусіз қызмет жасап, әр жылдары «Жас азамат», «Еңбекшіл жастар», «Кедей сөзі», «Еңбек туы» газеттері мен «Балапан», «Трудовая Сибирь», «Жас қазақ» журналдарында қосымша қызмет атқарып, 1924-1925 жылдары «Қызыл Қазақстан» (бүгінгі «Ақиқат») журналына, 1925-1926 жылдары «Еңбекші қазақ» (бүгінгі «Егемен Қазақстан») газетіне редактор болған. Бұл ірі-ірі танымдар тізбегі. Алаштанушы ғалым С.Садуақасұлының ұлт алдында атқарған тарихи қызметінің маңызынан қазақ жұртына мындай тағылым алуға болады деп түйіндейді:

- 1) азамат ретінде ол Алаш зиялылары мұраттарын большевизм жағдайында дамыта алды;
- 2) саясатшы ретінде автономиялық дербестікке екпін түсіріп, Қазақстанның шикізат көзі болып қана қалмауын мәселе етіп көтерді;
- 3) ағартушы ретінде жалпы оқудың, соның ішінде экономикалық оқудың (кооперация, т.б.), педагогикалық оқудың, саяси оқудың негізін қаласты;
- 4) әдебиетші, тарихшы ретінде жалпыадамзаттық рухани құндылықтар мен ұлттық идеалдарға табан тіреуді қалыптастырып, дамытты;
- 5) адам ретінде жаратқан талант сыйлаған тұлғалардың барлығына дерлік жан-жақты жәрдемдесті.

Диқан Қамзабекұлының зерттеуінше, қазақтың азаттығы үшін күрескен С.Садуақасов Мәскеуде 1933 жылы 16 желтоқсанда көз жұмады. Қазақстанның азаттығы 1991 жылы 16 желтоқсанда жарияланады. Кездейсоқтық па, әлде бір құдірет пе? Ғалымның пайымынша, құдірет. Ал, құдіреттің басты ұғымы – Алланың жазымы. Алланың жазымы – ақиқат. Ендеше, түптеп келгенде, Тәуелсіздіктің оралуы – ақиқаттың, әділеттің орнауы. Қамзабекұлы мұрындық болып, шырақ алып жолға түскен жоқшысы болуы арқасында елге оралған Алаштың Сұмағұлының өртенген сүйегінің елге оралуы да – әділеттілік, тәуелсіздік жемісі. Әсілі, жұмыр басты пендеге қайсыбір әділдікті орнату үшін үлкен қажыр-қайрат, еңбек, төзімділік, қайраткерлік қажет. Бұл – Қазанатты Қамзабекұлының қанына сіңген қасиет.

Тағы да тәуелсіздік дегеннен шығады. Одақ тарағаннан кейін, енші бөлу процесі жүрді. Мәскеуден мүлік, меншік, қаржы бөлу жұмыстары жүрді. Енші бөліскен тұста Диқан Қамзабекұлы сынды бірнеше жас жігіттер мүлік емес, «жан» іздеген жоқшы болып Мәскеу, Санкт-Петербург архивтерін аралады. Ондағы іздегендері – Алаш зиялыларының ізі, қалдырған мұралары. Осы жолдарды оқып отырған кісілер о да тұрған не бар? Ғылым жолына түскен үшін барған болар деуі мүмкін. Ол кезде мұндай жанқиярлық, адалдық ерлікпен пара-пар болатын. Себебі Тәуелсіздікпен қатар келген экономикалық қиыншылықтар аға буын ғалымдардың «қол-аяғын кесіп» тастағандай болса, жас буынның еңсесін түсіріп, есінен жаңылыстырды. Қоғамдық санадағы «бұлғақ», әсіресе, ғылым саласындағы талантты жастарды «баудай қырды». Ғалымдық атақ құнсызданған, жалақысы мардымсыз, болашақ бейнесі бұлдыр тұста «тепсе темір үзетін» жастар бизнеске немесе «май шелпек» мемлекеттік қызметтерге жаппай «жылысып» жатты.

Алаш зиялыларының мұрасынан сусындаған Дәкен басқа жолға бұрылмады... Алаш тақырыбындағы зерттеуін одан әрі жалғастыра берді. Сөйтіп, 1996 жылы «Сұмағұл Садуақасұлы» атты кітабын, 1997 жылы «Руханият» атты ғылыми зерттеулер жинағын шығарады. Сол ізденістер 2002 жылы Алаш зиялыларының әдебиет, рухани саласындағы орны мен маңызын концептуалдық тұжырым мен бағдар сығымдалған «Әдеби тарихи процесс: ағымдар, концепциялар» атты ғылыми зерттеуіне сара жол салды. Аталмыш тақырыптағы докторлық диссертацияны Қазақстан Республикасы Ғылым академиясы қабырғасында қорғап, филология ғылымының докторы атанды. Іле-шала докторлық диссертация негізінде «Алаш және әдебиет» атты монографиясын баспадан жариялайды.

Монография Алаш зиялыларының әдеби мұрасын танудағы маңызды сүбелі еңбек болып табылып, әдебиеттану ғылымы ортасында ағартушылық әдебиеттің кезеңдері, басты арналары, жаңашылдығы мен дәстүр жалғастығы, қазақ топырағындағы жәдитшілдік сынды күрделі мәселелер кешенді түрде зерттелген еңбек ретінде бағаланды. Монографияда XIX

ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Орта Азия мен Шығысқа түгел дерлік тараған жәдитшілік ағымды Алаш зиялыларының әдеби мұрасымен тығыз байланыстыра қарастырады.

Ресей империясының құрамындағы түркі халықтарының қозғалысы болып есептелетін жәдитшілік реформасы ең алдымен білім беру, яғни ағарту саласында жаңашылдық орнатуды көздеді. Исмаил Гаспыралы бастаған жәдитшілікті Алаштың Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы сынды оқығандары қазақ топырағында жаңғырта білді, оған өзіндік өрнек қосты, қазақ әдебиетіндегі ағартушылық кезеңді сол тұстың тарихи-қоғамдық құбылыс-тарымен сабақтас тыра отырып талдап, тынысы мол, пайымы терең танымдар қалыптастыра білді. Қазан және Қырым татарларының оқығандарының көзқарастарынан бастау алатын жәдитшілік («жәдит» араб сөзі, жаңа деген мағына береді) профессор Д.Қамзабекұлының айқындауынша, XIX ғасырдың соңында қазақ ағартушылығына негіз болып қаланады. Бұл құбылыс Алаш деп ұрандаған қазақ жұртының рухани кеңістігінде екі асудан өткен. Бірінші асу – 1890-1911 жылдар, екінші асу – 1911-1920 жылдар. Сол асулар Алаш қозғалысының орнығуына жол ашты. Бұл, түптеп келгенде, алаштықтардың «Түркі халқы түгел бол» деген ұстанымының астарына жәдитшіліктен туындаған пайым орын алған еді. Қазақ әдебиетіндегі Алаш ағартушылығы мәселесін ғалым үнемі үзбей зерттеп келеді. Тынымсыз ізденістің берекелі қайырымының көрінісіндей танылатын «Ағартушылық және әдебиет» (2003), «Пайым» (2004), «Алаштың рухани тұғыры» (2008), «Смағұл Садуақасов» (2009), «Түркістан алқасы» (2011), «Жәдитшілік және Алаш: түсіндірме сөздік» (2012) сынды зерттеу кітаптарды жыл үстіне жыл қосып жариялап, Алаш қайраткерлері туралы 3 деректі фильмге («Қазақтың Қошкесі», «Бата», «Көздің қарашығындай») сценарий жазып, ол туындылар көрерменге жол тартты.

Ғылымның бейнеті ауыр, жолы ұзақ, арнасы құмырсқаның илеуіндей қалың қатпар қабаттарға толы. Оны жалғыз жүріп екшелеу жеке тұлғаға әсте ауыр. Ауыр жүкті жұмыла көтерсе жеңіл. Осы қағидаға сүйенген Дихан Қамзабекұлы 2006 жылы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті жанынан 2006 жылы Алаштану мәселесімен жан-жақты түбегейлі, жүйелі түрде айналысатын «Алаш» мәдениет рухани даму институтының негізін қалайды. Бүгінгі таңда ғалым «Алаш» институтының құрамына өзі тартқан бір топ әріптестерімен және Еуразия ұлттық университетінің магистрант, докторнат шәкірттерімен бірлесе отырып Алаштану мәселесін кешенді зерттеуге тынбай, талмай елеулі үлес қосып келеді. Атап айтқанда, көрнекті дін қайраткері Сәдуақас Ғылманидың 1931-1934 жылдар аралығында жазылған поэзиялық қолжазба мұрасы, Қошке Кемеңгерұлы мен Смағұл Садуақасұлының үш томдығы, Хайретдин Болғанбайдың бір томдығы сынды еңбектер Алаш институтының тарапынан құрастырылып, жарияланды. Сонымен қатар институт «Алаш және жәдитшілік», «Еуразиялық мәдениет сөздігі», «Тарих: түсіндірме сөздігі» және Алашты арқау еткен ағылшын, неміс, француз аудитория сына арналған оқулық сипатындағы еңбектер дайындау, ғылыми конференциялар ұйымдастыру сынды келелі істерді ұйымдастыруға мұрындық болып жүр.

Сактаганова, З.Г.,

д.и.н., профессор, директор

*Центра этнокультурных и историко-антропологических исследований
Карагандинский государственный университет им. Е.А. Букетова*

К ВОПРОСУ ОБ ЭТАПАХ ИСТОРИИ ПАРТИИ «АЛАШ»

В современной казахстанской и российской историографии появился значительный пласт научных и публицистических трудов по истории алашского движения и истории партии «Алаш». Но говорить о законченности исследований не приходится, история Алаш